

ХУДОЖНІЙ ЧАС І ПРОСТІР: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Проблемами художнього осмислення часу й простору науковці почали цікавитися віддавна. Однак справді наукове осмислення цієї проблематики прийшло з уведенням М. Бахтінім поняття “хронотоп”.

Так розпочинається значна частина праць хронотопної тематики, що загалом відповідає логіці наукового пошуку: вонауковлення досліджень будь-якого явища неодмінно має етапи понятійного й термінологічного становлення. Нагадаймо: згідно з вимогами формальної логіки, “поняття – це думка, яка відображає предмет, його сутність” [4; 49], яка співвідноситься зі словом (у науці – терміном) таким чином: “1/ поняття – одиниця мислення, слово – одиниця мови; 2/ об’єкт думки уявляється поняттям, виражається словом; <...> 4/ слово, маючи лексичне /семантичне/ значення, співвідноситься із змістом поняття, чим виконує функцію означення /номінації/ об’єкта” [4; 51], – й обов’язково супроводжується “логічною операцією, за допомогою якої розкривається зміст поняття або встановлюється значення терміна /слова/” [4; 69], – визначенням.

Зазвичай друге речення першого абзацу має продовження: поняття “хронотоп” на означення... І ось тут маємо нюанс, на причини якого вказує А. Ткаченко: “...зрештою, і термін *хронотоп* у М. Бахтіна вживається в конкретному аналізі творів як синонім то *мотиву*, то *теми*, то *обставин часу* чи *місця дії*, то *послідовності синхронного і діакронного підходів*, то *кульмінації* і т. д.” [5; 50 – виокремлення й курсив автора], – розкриваючи свою думку на прикладах [5; 49–51]. Суть нюансу – не в простій відсутності єдинотлумачення поняття, що, зрештою, є свідченням наукового плюралізму, суть – у першій терміна над поняттям, точніше в недостатній сформованості останнього на момент залучення терміна з іншої сфери знання.

Сам літературознавчий науковий плюралізм – явище особливе. Цілком усвідомлюваними й прийнятими можуть бути різнотлумачення, зумовлені відмінностями світоглядними, засадничо-маніфестни-

ми, урешті ідеологічними, однак такі зустрічаються рідко, на відміну від хитань саме понятійного плану. Хрестоматійними в цьому аспекті можна вважати класифікаційні категорії – рід, вид, жанр. Так, скажімо, Н. Копистянська, починаючи мову про жанри, наводить трихотомію за С. Скварчинською: предмет, поняття, назва [3; 11–12, 31], – що в сутності є свідченням застосування логічного (у сенсі “відповідного логіці”) наукового підходу. Здійснений же авторкою огляд зробленого в цій проблемі [3; 13–30] засвідчує: дослідники спільні в предметі (твір, його формальні й змістові ознаки) та назві (термін “жанр”), але єднальна й найважливіша ланка – поняття – принципово різниться, що й засвідчують цитовані дефініції.

Причину, очевидно, слід шукати в специфіці й сучасному стані літературознавства, яке лише зараз, з уведенням до його інструментарію значного масиву методів, апробованих у суміжних галузях знання, усе частіше відходить від описовості, нездатної сформувати більш менш універсальне наукове поняття, до системності. При цьому так званий класичний філологічний підхід, описовий за суттю, вичерпує себе не в силу недосконалості інструментарію, а через його невідповідність новим проблемам, питанням і очікуванім науковим результатам.

Системний підхід вимагає подання понять і відповідних термінів у таких взаємних зв'язках і межах, що характеризувалися б як універсальні, достатні та неперетинні, формуючи внаслідок цілісне, принаймні в межах одних світоглядних засад, бачення предмету. Особливу вагу цей підхід набирає стосовно тих предметів (явищ, процесів тощо), які є об'єктами художнього зображення й поняття про які, сформовані в лоні іншої галузі знань, переносяться до сфери літературознавства, засвоюються ним.

Навіть виходячи із суто матеріалістичного вектору “предмет > поняття > термін”, необхідно мати на увазі зворотний зв'язок терміна й поняття, унаслідок якого конотації терміна впливають на формування поняття в перцепієнта. У термінознавстві це прийнято називати адекватністю терміна, однак у літературознавстві це часто ускладнюється нечіткістю, а в особливо проблемних випадках – і відсутністю поняття, тож до вибору терміна, номена, позначки, знаку слід ставитися вкрай прискіпливо.

Хрестоматійно відомо, що термін “хронотоп” дали природничі науки (В. Вернадський, О. Ухтомський, Г. Мінковський), де він позначав “очасненість простору” й “опростореність часу” водночас, власне, неможливість розгляду фізичних, біологічних процесів, ви-

ключно динамічних за своєю суттю, лише в межах одного з вимірів – просторовому (3D) або часовому (1D) – і необхідність введення єдиної системи “простору-часу” (3+1D, 4D) на пояснення змін, спричинених рухом. Джерела таких світоглядно-наукових засад слід убачати у квантовій фізичній теорії, спеціальній та загальній теоріях відносності, у межах яких дослідники послідовно послуговуються термінами “простір-час”, “час-простір”, лексична структура яких вказує на специфіку поняття, що стоїть за ними, – визнання взаємної залежності двох відмінних систем вимірювання.

Усвідомлення гуманітаристикою (послідовно біологією, психологією, філологією, культурологією) примарності роз’ємного сприймання часу й простору супроводжувалося накладанням особливостей предмету на поняття, метафоризацією останнього й закріпленням цього у відповідному терміні. “Хропотоп” – термін, побудова якого характерна для післяреволюційної радянської романтики 20-х. Тим більш характерне використання терміна зі шлейфом фізично-природничого поняття для пояснення філологічних явищ, стосовно яких власне поняття ще не складене.

Попри часту цитованість усе ж наведемо слова М. Бахтіна з коментарем: *“Суттєвий взаємозв’язок часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі, ми будемо називати хропотопом (що дослівно означає “часпростір” [! – рос. “времяпространство”, з нульовим інтерфіксом]) <...> ми перенесемо його сюди – у літературознавство – майже як метафору (майже, але не зовсім) [метафоричність терміна, зумовлена нечіткістю поняття, визнається автором]; для нас важливе вираження в ньому нерозривності простору й часу (час як четвертий вимір простору) [яскравий приклад нечіткого розуміння фізичного поняття, що веде до метафоричності]. Хропотоп ми розуміємо як формально-змістову категорію літератури [чи все ж літературознавства? Визнання наявності в конкретному виді мистецтва “поняття, що відображає найзагальніші закономірні зв’язки й відношення, які існують у реальній дійсності” [2; 529], – ознака вульгарно-миметичного сприйняття літератури] (ми не торкаємося тут хропотопу в інших сферах культури).*

У літературно-художньому хропотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в осмисленому й конкретному цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір же інтенсифікується, утягується в рух часу, сюжету, історії [чудовий метафоричний ряд, поданий, зауважимо, на початку праці 1937–1938 рр., якій делеговано ввести в обіг повний термін, ряд, на місці яко-

го мусила б бути чітка дефініція]. *Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється й вимірюється часом. Цим перетином рядів і злиттям прикмет характеризується художній хронотоп* [суттєве порушення логіки викладу, що теж зумовило розмитість поняття, – не звертаючись до “хронотопу в інших сферах культури”, не можна говорити, що вказані ознаки є винятково ознаками хронотопу художнього].

Хронотоп у літературі має суттєве жанрове значення. Можна прямо сказати, що жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом, причому провідним началом у літературі є час” [1; 234–235 – курсив застосовано для увиразнення сприймання].

Уражає аксіоматичність подачі тези про жанротворчу роль хронотопу, остаточно закріплена відмовою автора говорити про жанри взагалі: “У всіх подальших аналізах ми зосередимо нашу увагу на проблемі часу (цього провідного начала в хронотопі) й усього того й тільки того, що має до неї прямий і безпосередній стосунок. Усі питання історико-генетичного порядку ми майже зовсім залишаємо обіч” [1; 236], – але ще більш суперечливим залишився постулат про пріоритет часу. Можна, звісно, відштовхуватися й від Лессінгового поділу мистецтв на часові й просторові, але в контексті наведених цитат про взаємну злитість часу й простору його, очевидно, буде недостатньо. Та перш, ніж з’ясовувати причини формування такого поняття, звернімо увагу на застосовувану в сучасному українському літературознавстві систему термінів.

Дещо штучний “хронотоп” було вдало перекладено “часопростором” з милозвучним інтерфіксом, хоча більш точною була б калька “часпростір”. Інтерфікс додав конотацію підпорядкованості коренів (а отже, і складових поняття), особливо відчутну в похідному прикметнику “часопросторовний”. Це приводить до думки дефісного написання, але знову ж інтерфіксного, згідно із законом милозвучності, – “часо-просторовний”, “часо-простір”. Однак ця версія нівелює декларовану “хронотопом” злитість унаслідок розірваності терміна. Проблемним є також використання терміна “часово-просторовний”, який хоч і відображає рівнозначність утворюючих його понять – часовий і просторовий, але не має відповідного іменника, що відображав би їх злитість, тобто є терміном-означенням, похідним від двох окремих термінів-означень без так необхідного, згідно з вихідними установками теорії, терміна-номена.

Таке розмаїття, звісно, не на користь науки, особливо за умов неупорядкованості дефініцій, за умов, коли чи не кожному автору, як і

у випадку з багатьма іншими новими термінами сучасного літературознавства (інтертекст, психоаналіз, психологізм, дискурс...), доводиться в преамбулі зазначати щось на зразок "під "часопростором" ми розумітимемо..."

Отже, як і в українському відповіднику, інтерфікс "о" створив конотацію підпорядкованості категорій "час" і "простір" у межах терміна "хронотоп", але для пояснення поглядів М. Бахтіна цього також недостатньо.

Природа досліджуваного матеріалу, яка часто відбивається на способі мислення науковця, є вагомим аспектом формування його світогляду. Разом з тим залишається актуальною вимога об'єктивності й універсальності наукового підходу. Романна епічність вимагає від автора опису місця ("де?") і дій ("що?"), упорядкованих за певною послідовністю – сюжетом ("коли?"), що, відповідно, і прагне бачити в романі дослідник історичної поетики, услід за О. Веселовським. Звісно, це ж можна (та й слід) було б говорити й про драму, і про епос узагалі, однак історично поняття сюжет пов'язувалося передусім з дослідженнями епічної прози. Унаслідок цього та перебуваючи ще на засадах аристотелівсько-ньютонівського простору-“вмістилища”, М. Бахтін і визнав за часом провідну роль, здатність утягувати простір у рух за собою.

Ключовим моментом, отже, виступили філософсько-світоглядні засади науковця. Ще чіткіше це можна відчутти, зіставивши перші сторінки праці "Форми часу й хронотопу в романі. Нариси з історичної поетики", де хронотоп – складова сюжету, у межах якої час рухає простір, – визнається цілком самодостатнім предметом дослідження, з останніми абзацами "Прикінцевих зауваг" (написаних 1973 р.), де визнається початково-інструментальне місце часових і просторових досліджень у процесі осягнення смислів, які "існують не тільки в абстрактному мисленні, – з ними має справу й художнє мислення. Ці художні смисли також не піддаються часово-просторовим визначенням. Більше того, будь-яке явище ми якось осмислюємо, тобто включаємо його не лише у сферу часово-просторового існування, але й у смислову сферу. Це осмислення включає в себе й момент оцінки. Але питання про форму буття цієї сфери та про характер і форму осмислюючих оцінок – питання суто філософські (але, звісно, не метафізичні), обговорювати які ми тут не можемо. Тут же нам важливе таке: які б не були ці смисли, щоб увійти в наш досвід (притому соціальний досвід), вони повинні набути якого-небудь часово-просторового вираження, тобто набути знакової форми, чутої та баченої нами

(ієрогліфа, математичної формули, словесно-мовного виразу, рисунка тощо). Без такого часово-просторового вираження неможливе навіть найабстрактніше мислення. Отже, усяке входження у сферу смислів здійснюється тільки через ворота хронотопів" [1; 406].

Така розгорнута цитата покликана не лише пояснити нюанси змісту так часто наводжуваного останнього її речення, а й продемонструвати нечіткість поняття, яке стояло за терміном "хронотоп", запропонованого М. Бахтіним. На це ж указує відсутність безапеляційності дослідника щодо оцінки наукової ролі хронотопного підходу: "Наскільки такий підхід, запропонований у нашій роботі, виявиться суттєвим і продуктивним, може визначитися тільки в подальшому розвитку літературознавства" [1; 407], – говориться в тих же "Прикінцевих заувагах".

Лише 35–40 років відділяють нас від сумнівів засновника хронотопного підходу в його ж перспективності – час, за який українське літературознавство активно й успішно долучилося до їх спростування, розробляючи потужний інструментарій, понятійну та методичну базу досліджень.

Опрацювання величезного масиву творів (хоча, правди нїде діти, серед них абсолютно домінують епічно-прозові) доводить: підхід, безумовно, перспективний, зі своїми особливими межами застосування, зі своїми специфічними наслідками аналізу, зі своїм унікальним баченням сутності літературного мистецтва. Однак опрацювання це ще залишається на рівні описовості – тому на часі вироблення системного комплексного хронотопного підходу до аналізу твору; і першим з кроків має стати вироблення системи понять і відповідних дефініцій, раз уже в спадок ми маємо систему термінів.

Термін – це конденсоване поняття, але попри наукову сухість термін – це й слово, живе, багатовимірне, валентне, що особливо відчувається в метафоричному науковому мовленні літературознавства. Термін вимагає кваліфікованого застосування, лише тоді він стає часткою фахового інструментарію, змістом і формою своєю відображаючи відповідне поняття, а внаслідок і сам предмет.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бахтин М. М.* Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975. – 504 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. – В. Т. Бусол. – К., 2005. – 1728 с.

3. *Копистянська Н. Х.* Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : Монографія. – Львів, 2005. – 368 с.
4. *Марценюк С. П.* Логіка : Курс лекцій. – К., 1993. – 288 с.
5. *Ткаченко А. О.* Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): Підручн. для ст-ів гум. спец. вищих навч. закладів. – К., 1998. – 448 с.

АНОТАЦІЯ

Козлов Р. Художній час і простір: проблеми термінології

У статті здійснено аналіз терміна “хронотоп” та його українських відповідинків. З’ясовано процес становлення терміна та відповідного поняття. Показані причини різного тлумачення терміна в сучасному літературознавстві. Намічено шлях виходу із ситуації, що склалася.

SUMMARY

Kozlov R. The art time and space: problem of terminology

The analysis of term of “chronotop” and his Ukrainian accordance’s is carried out in the article. Becoming term and proper concept is found out. Reasons of different interpretation of term arc shown in modern literary criticism. The way of exit is set from a situation which was folded.